

Sosyal Gelişmenin Unsurları Açısından Vakıf Müesseselerimiz

(Özet Tebliğ)

Doç. Dr. Enis ÖKSÜZ

Devlet kurma, yaşatma ve teşkilatlanma hususiyetleri bakımından tarihlerin bahsettiği güçlü milletler arasında ender bir vasfa sahip olan Türklerin başarıları milli bünye esas alınmadan sadece devlet adamlarının bilgili, di-rayetli, şecaatli olmaları ile açıklanamaz. Millet üstün vasıflara sahip değilse uzun süreli başarıların tesadüflere veya ilâhi lütfuna mazhar olmak için, O'na lâyık olmak gerektiği fikriyatını bir tarafa bırakmanın mantıklı ve faydalı sonuçları olacağı elbette ileri sürülemez.

Bir millet; iktisadi, sosyal, kültürel ve siyasi faktörlerin birbirleri üzerindeki tesirlerini dikkate alarak **takip fikrine sahip olduğu müddetçe**, meydana gelen birikimler sonucu, sürekli ilerleme ve birliktelik şuru içerisindeki istikrarlı bir millet hayatı yaşama imkânına büyük nisbette sahip olabilmektedir. Ancak bu hüküm az da olsa millet bünyesinde bazı meselelerin mevcut olmayacağı anlamına elbette alınmaz. Karşılıklı meselelerin çözümlenmesi veya yeni müesseselerin kurulması zaruret haline geldiğinde baştan beri müesseseleşmiş görüş ve tatbikatların, yeni devirlerdeki ihtiyaçlarla uyuşturulup halledilmesi, bir diğer ifade ile günün ihtiyaçları ile geçmişin bilgi ve tecrübelerini birleştirmeyi bir metod olarak gözden uzak tutmamak gerekmektedir.

Bilhassa, Selçuklu ve Osmanlı Devletlerinin kuruluş ve gelişme devirlerinde hem iktisadi yönden hem orta sınıflaşma (gelirin yeniden dağılımı ve statü kriterleri açısından) hem de birlik şuru bakımından mantıklı bağın çok sağlam bir şekilde kurulabildiği dikkatimizi çekmektedir.

Selçuklu ve Osmanlı Devletleri zamanında bir taraftan yeniden göç ve iskân problem'eri, diğer taraftan harp ve çeşitli topluluklarla münasebetlerden doğan karmaşa içerisinde güçlü bir medeniyetin kurulabilmiş olmasında, en azından

iktisadi, dini ve sosyal cereyanlardan haberdar, bilgi ve tecrübeye sahip insanların ve bu lider kadroların arkasında yer alacak yüksek seviyede teşkilatlanma gücü olan geniş bir halk kitlesinin var olduğu bilinen bir husustur.

Yukarıda çok kısa ve birbirleriyle gerçekçi bağların bulunduğu inandığımız prensipler çerçevesinde kurulan müesseselerle, cemiyetimizin istikrar içerisinde güçlenip teşkilatlandığını, bu teşkilatlanmaya yol açan müesseselerden birisinin de VAKIF kuruluşları olduğunu ifade etmek herhalde doğru bir tesbit olacaktır. Vakıflar haf-tası dolayısıyla (konunun başlığına sadık kalarak) meseleyi ana hatları ile açıklamaya çalışacağız.

İktisadi büyümenin yüksek oranlarda devam edebildiği dönemler servet ve gelirdeki hızlarını da beraberinde getirdiğinden, fert ve ailelerin vakıflara yüksek miktarlarda tahsis ve bağış yapmalarını da kolaylaştırabilmektedir. İnsanlar hayır ve sevap işleme, cemiyetten takdir görme, yaratıcı kabiliyetlerini ortaya koyma... gibi, arzu ve isteklerinin bilhassa Tanrı katında mükafatlandırılacağı inancı ile harekete geçirildiklerinde, fakirlere, ilim yuvalarına, amme işlerine, muhtemel tehlikelere düşebilecek kimselere... yönelme ve bunlara yardımda devamlılık vakıf müesseselerine ilgiyi arttırılabilmektedir.

Vakfın vakfettiği malları vakıf idarelerince işletme, yeni işletmeler kurma ve, ... yapılan hizmetler karşılığı olan harcamalar yoluyla iktisadi büyümeye doğrudan katkıda bulunabilmektedir. Ayrıca vakıf müesseseler vasıtasıyla desteklenen eğitim kuruluşlarında kaliteli insan gücü yetiştirilmesi (beşeri kaynakların geliştirilmesi), sağ-lık, ulaşım-haberleşme, destekleme hizmetleri, sosyal yardımlar gibi sahalarda yapılan harcamaların milli geliri dolaylı olarak amme hiz-

metleri içerisinde olan işlerin vakıflarca üstlenilmiş olması millete iktisadi g kazandırmış ve devlet harcamalarının iktisaden verimli kullanılması bilmesinde müessir olmuştur.

Bu konuda verilecek bir kaç örnek konunun anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Meselâ memur ve subaylar dışında halen iktisadi faaliyetlerde bulunan kyl, esnaf, sanatkar... gibi sosyal grupların zaruret halinde istismarını önleyebilmek için tefeciliğe karşı para vakıflarının kurulması ve işletilmesi dikkat çekicidir. Yıllık fazla ödeme miktarı (faiz) yüzde 10-12,5 arasında değişen para vakıfları bütün münakaşalara rağmen varlıklarını devam ettirebilmişlerdir. Ord. Prof. Dr. Ömer Lütfü Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi'nin müşterek eserlerinden olan **İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri**'nde (İstanbul 1970) 1456 - 1551 tarihleri arasında İstanbul'un 13 bölgesinde tesis edilmiş olan 2517 vakıftan 1161 adedi aynı zamanda para vakıflarıdır. Bu vakıflara vakfedilmiş olan paraların toplam miktarının 21.358.784 akçe olduğuna işaret edilmektedir. Vakfedilen akçeler, devlet ve şahıslarca kurulan vakıflarla, vakıfların rezerv paralarından ve vatandaşların bağış ve yardımlarından teşekkül etmekteydi. Osman Keskil ve A. Taha zaydın'ın "**Bulgaristan'da Türk-İşlm Eserleri**" adlı müşterek makalelerinde (Vakıflar Dergisi 17. sayı) 1968 tarihinde Tuna Vilayetinde 416 cami, 195 okul, 73 Medrese, 42 Tekke bulunduğu ifade edilmektedir. Bunların da Devletçe, temlik sahipleri, şahıslar ve tüzel kişilerce kurulmuş olduğu devamlılıklarında vatandaşların yardım ve bağışlarının büyük payları olduğu bilinmektedir.

Bahaeddin Yediylz'ın "18. Asır Türk Toplum ve Vakıf Müessesesi" adlı makalesinde (Vakıflar Dergisi 15. sayı) 18. asırda kurulmuş olan 324 vakıftan 58'inin hayri, 22 sinin aile, 244 ünün de yarı-ailevi vakıf olduğuna işaret edilmektedir. Yani aile bağlantılı çok sayıda vakıf kurulduğu dikkati çekmektedir. Bunların zamanla Hayri Vakıflar haline dnyecekleri de bilinmektedir. Aile ve Yarı-aile vakıfların Osmanlı Devleti'nin oky yıllarında çoğalmış olmasının en önemli sebebinin evlatların gelecekteki gelir garantilerini teminat altına almak olduğu ifadesinden hareketle, dikkatlerin sadece buraya çekilmesi, cemiyetin vakıflara yardım ve ilgisini azaltıcı ve vakıflara hileli müesseseler olarak bakılmasına müsait ortam hazırlayıcı yönleri bulunduğu unutulmamalıdır. Aksi halde cemiyetteki dayanışma ruhu sarsıntıya uğrayabilir. Ayrıca aile ve yarı ailevi vakıfların buhran ve oky dönemlerinde çoğalmış olmasını tabii karşılamak gerekir. İşgale uğrayan topraklar üzerinde tesis edilmiş vakıfların msadede edilmesindeki, milletlerarası hukuki ve geleneğe bağlı engellerin bulunması endişeye düşen aileleri sözkonusu tedbirlerle yöneltilmiş bulunmaktadır. İşgale uğrayan bölgelerde devletin otoritesi el değişirse de, cemiyetin yeni otorite altında birlik ve bareberliğini devam ettirmede

büyük rolü olan vakıfların, devletçe de desteklenmiş olmasının sebepleri iyi anlaşılmalıdır. Bugünkü mevzuatımızda vakıf kuruluşlarda aile hisselerinin yüzde 20'yi geçemeyeceği ve bir nesil sonra bunların hayri vakıflar haline dnyecekleri benimsenmiş bulunmaktadır. Halen Vakıflar Genel Müdürlüğü hayri işler yanında çalıştırdığı işletmeleri ve iştirakleri ile iktisadi faaliyetlerde bulunmaya devam etmektedir.

Vakıflar yeniden gelir dağıtan müesseseler olarak da dikkatimizi çekmektedir. Gelir kazandığı anda kurumlar, fert veya aileler arasında zaten dağılmış olmaktadır. Bu Şekilde fertlerin dolayısı ile ailelerin gelirleri mutlulukları için şahsi olmaktan ileri gitmez. Aynı cemiyet içinde, türlü sebeplere bağlı olarak en alt gelir seviyesinde veya hayatını idame zorluğu içinde bulunan insanlara imkan sahiplerinin yardım eli bazen ve tesadüfi uzanmaktadır.

Diğer taraftan, şahısların merhamet ve iyilik duygusuyla yapılan yardımlarının dışında kalan çeşitli zaruretler, geçmiş devirlerde olduğu kadar günümüzde de çoğunluğu teşkil etmektedir. Bu durumda, her bakımdan geniş hacimli cemiyetlerde medeni müesseseler seviyesindeki vakıf kurumları Őiddetle kendini hatırlatmakta, yokluklarını hissettirmektedir.

Meselâ; uzun menzilli ıssız yol gzerghları üzerindeki karşılıksız hizmet gören kervansaraylar, zaviyeler, Őehirlerde hergün binlerce kişiye yemek veren imaretler, çok masraflı su yollarının inşası ile Őehirlere su tevzi edilmesi gibi örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ağır masraflı vakıf kuruluşları geçmiş tarihlerde ya devlet ricailinden bazı kimselerin vasıtası ile veya devletin gelir kaynaklarından bir kısmının bu hizmetlere vakfedilmesi ile vücud bulmakta veya bizzat devlet tarafından inşa edilip hizmete açılmakta idi. Ancak cemiyet hayatımızda kazanılan gelirler kanunı, dini, gönüllü, istek veya merhamete... dayalı kanallarla yeniden dağıtılmaktadır. Őüphesiz vakıflar, yeniden gelir dağıtan yegne müesseseler değildir; tüzel kişiliği haiz ve yeniden gelir dağıtan müesseselerden birisidir. Vakıflar sosyal yardım, amme hizmetleri, üretim, satış, ticari ve mali işler gibi faaliyet gösterdikleri sahalara itibariyle gelirlerini dağıtma işlemine tabi olmaları hasebiyle varlıklarını devam ettirirler. Özellikle dini, rfi kaideler ve ammeye ait işler muvacehesinde önemli bir yer işgal ederler. İşletmelerinde cret-maāř ödemeleri, imar ve bakım faaliyetleri, cami, han, hamam, kervansaray... yaptırılması fakir-fukaraya, kimsesiz, dul, yetim ve fakir çocuklara, asker aileleri, borçlular... gibi kimselere yaptıkları sosyal yardımlar, amme hizmetleri (eğitim, sağlık, ulaşım-haberleşme, belediye hizmetleri) görürken yaptıkları harcamalarla özellikle cemiyetin orta ve alt gelir gruplarına yardımda bulunmuş olurlar. Sosyal adaletin çok bozuk olduğu cemiyetlerde sosyal nizamın ciddi

tehlikelere maruz bulunduğu çok eski tarihlerden beri bilinmektedir.

İktisadi gücü çok zayıf olan ve cemiyetçe ilgi görmeyen kimselerin çoğalmasında husumet, kıskançlık, hırsızlık, soygun, öldürme, açlık, ahlak-sızlık, emniyetsizlik, anarşi, cahillik... gibi, cemiyet hayatını ve ilerlemeyi tehdit eden olayların ortaya çıkması sosyal nizamı sarsmaya müsait ortamı hazırlayabilmektedir.

Sayılan muhtemel tehlikelere maruz kalan veya kalabilecek kimselere yardımcı olunması hem dini bir emir hem insani ve vicdani bir sorumluluk olarak ortaya çıkmaktadır.

Yukarıda zikredilen ve sosyal bünyeyi sarsıcı şikayetlerin telafisi zaten bugünkü anlayışımıza göre devletin amme hizmetleri arasına girmektedir.

Bu hususlar özellikle Hz. Peygamber zamanından beri önemle üzerinde durulan bir konu olup, mesele çeşitli yollarla çözülmeye çalışılmaktadır. İslamiyet öncesi Türk cemiyetlerinde olduğu gibi, müslüman Selçuklu, Osmanlı ve halihazır Türkiye Cumhuriyeti'nde de üzerinde durulan bir konu teşkil etmektedir.

Müesseseleşmiş gelenekler uzun zaman yalnız Türk göçebe hayatının yaşama tarzı olarak kabul edilmesine rağmen ancak, medeniyet seviyelerine uygun olarak bilinen vakıf kurumları halinde tezahür etti. Bir çok araştırmacılar, en eski Türk vakıflarına örnek olarak Uygur Türklerine ait olan vakıfları göstermektedirler. Bu hususlarla ilgili olarak 981 senesine ait bir Çin vakayinamesinde : "Bu ülkede fakir yoktur. Eğer bir kimse maddi sıkıntıya duçar olursa, bütün camia ona yardım ederek onu ihtiyaçtan kurtarır" demektedir.

Gelir dağılımından doğan problemlerin çözümünde Vakıf teşkilatlarımızın önemli bir yeri olduğuna işaret etmeliyiz. Çünkü korku ve umitsizlik içine düşen kimseye sahip çıkılacak olursa o kimsenin kendisini tehlikelerden korunmuş olarak emniyette hissedip, şefkate ve huzura kavuşmuş olacaktır. Kalabalık şehir cemiyetlerinde sosyal nizamı bozabilecek sayıda çeşitli yönlerden çaresizlerin çoğalması sosyal karışıklıkları tabii hale getirerek yönlendirilmeleri için şahıs veya organizasyonların kolayca huzur etmesini temin edecektir. Bu sosyal gerçekten hareket eden devletler sosyal adaletle birlikte kalkınma yollarına yönelmiş bulunmaktadır. Bizim tarihimizde devlet ve vakıf müesseseler bu konuda önemli işler başardığından bahsedilen tehlikelere pek rastlanılmamıştır.

Vakıflar açısından meseleye bakıldığında, tehlikeye maruz kalabilecek şahıslara, Selçuklu ve Osmanlı devletleri döneminde gerçekten iyi hizmetler verildiği dikkati çekmektedir. Devlet vakıflar kanalı ile sosyal nizamda doğabilecek

karışıklıklara daima yaratıcı ve düzeltici bir politikayı her zaman hissetmiş ve desteklemiştir. Hatta bizzat kendisi vakıflar kurarak, fakir ve yoksullarla, yardıma muhtaç kimseleri himaye etme yolunu açmıştır. Fakir ve yoksullara, düşmüş kimselere yemek yardımında da bulunan Bayezid II'nin imareti ile ilgili Nazif Öztürk'ün "Vakıflar" adlı çalışmalarından bir örnek seçecek olursak : Vakıfların bu konuya ne kadar önem verdikleri anlaşılabilir. Sadece senenin 47 cuma, 20 Ramazan, 2 kândil geceleri ve 2 bayram gününde 11.581 akçe karşılığı 2963 okka bal, 25.775 akçe karşılığı 4.350 okka yağ sarfedilmiş bulunmaktadır.

Bu hususta bir kaç misal daha vermekte fayda mülahaza etmekteyiz. Meselâ, 1489 tarihlerine ait kayıtlara göre Fatih külliyesi imaretinden hergün medreselerin müderrislerinden, talebelerine, diğer hizmetlerine kadar mevcut 1117 kişi sabah öğle ve akşam yemeği yemektedirler. Ayrıca, sayısı her zaman değişen çok miktardaki fukaraya da yemek tevzi edildiği bilinmekte, hatırla bir yakınını gönderip imaret mutfağından dul kadınların da yemek aldığı tesbit edilmektedir. (Barkan İ.F.M.c. 23, sayı 1-2).

Yine Fatih imaretinde, gelen misafirlere ve yo'culara yemek ikram edilip misafirhanede ağırlandırmaktadır. Hayvanlarına da yem verileceği ayrıca kayıtlarda yer almaktadır. Diğer taraftan, Süleymaniye ve Edirne'deki imâretlerde de külliye mensuplarının yemek ihtiyaçları görüldüğü gibi, yoksul, yolcu ve misafirler de ağırlandırmaktadır. Türk sosyal hayatında bu zikredilen imâretler ve benzerlerinin örnekleri çeşitli şehir ve muhitlerde çok sayıda mevcut bulunmakta olup, yalnız Osmanlı devrinde de münhasır müesseseler değildir.

Nitekim daha eski tarihli bir misal vermek gerekirse Anadolu Selçuklu döneminin devlet adamlarından Celaleddin Karatay'ın tesis ettiği vakıf kurumlarını örnek verebiliriz.

Karatay'ın 1247 de tanzim ettiği vakıfnamesinde de kastedildiği üzere kervansarayına gelen müslim, kafir hür veya köle her yolcuya eşit miktarda verilmekte olup yolculara da yolluk yemek dağıtmakta idi.

Celaleddin Karatay'ın vakıfnamesinde ayrıca, kervansarayına gelen yolculardan ihtiyacı olanlara parasız giyim eşyası verildiği gibi, hastaların tedavisi için de hekim ve ilaç bulunmakta idi. Kervansarayın hamamı da ücretsiz olarak hizmete açıktı.

Tehlike içerisindeki insanlar, bir yandan devletini, bir yandan da içinde yaşadığı cemiyeti yanında hissetmiş(yokluk içinde kıvranan insanların umitsizliğe düşmeleri büyük ölçüde önlenmiş gibi, yardım görenlerin isimlerinin mahfuz tutulmaları dolayısıyla, şahsiyetlerinin zedelenmesi ve

aşğılık duygularına kapılmaları önlenmeye çalışılmıştır. Yardım eden kimselerin şahsa değil müesseseye yardım eder durumda bulunması ve vakıf kurucularının da zamanla hayata veda etmekle beraber, hayırlı işlerinin devamı dolayısıyla dua almaları şahsiyet zedelenmesini önleyen ve ferdi cemiyetin makbul üyesi yapmayı sağlayan önemli unsurlar olmuştur. Diğer taraftan dini milli ve devlet görevi olarak vakıfların himaye ve destek görmesi sosyal iklimi yumuşatmış ahlâkî, dinî ve insanî duygularla beslenen sosyal kontrolün içerisinde kalmayı başarabilmiştir. Daha doğrusu istisnalar kaideyi bozmaya yetmemiş sosyal nizam, adalet ve huzur büyük ölçüde sağlanmıştır.

Bilindiği üzere, Osmanlı sosyal yapısı, yönetim şekli esas alındığında, "Askeri ve Raiyyet sınıfları" olarak iki sınıftan teşekkül etmekte idi. Bu ayırım elbette gelir kriterinden hareketle üçlü tasnif yapmayacağımız manasına gelmez. Ancak ilâve edelim ki, bu sınıflar arasında hakimiyet esasına dayanan batı tipi bir çatışmacılıktan da bahsedilemez. İkili sosyal sınıflar esasına dair Bahaeddin Yediyıldız'ın, "Türk Vakıf Kurucularının Sosyal Tabakalaşmadaki Yeri" (1700-1800) adlı çalışmasında şu hususlar dikkat çekicidir. Askeri sınıfa mensup (padışahlar, sadrazamlar, ulemâ, tarikat şeyhleri ve vakıf yöneticileri) kimselerin kurdukları vakıflar, toplam vakıfların yüzde 65,07'sini teşkil etmektedir. Raiyyet sınıfını meydana getirenlerin (çiftçiler, tüccarlar ve zanaatkârlar, ayan ve mesleksizler) kurdukları vakıflar ise, toplam vakıfların yüzde 34,93'ünü teşkil etmektedir. Çiftçilerin bu yüzdelere içinde bir payı olmamakla beraber, yardım ve bağışta bulduklarını biliyoruz. Burada dikkatimizi çeken husus, devletin yanında, devlete tâbi fakat direkt ilgisi olmayan halkın büyük oranda, vakıf kuruluşlara katkıda bulunmuş olmasıdır. Bu gerçekten sosyal dayanışmanın 18. asırdan bile yüksek seviyede devam etmiş olduğuna işaret sayılmalıdır.

Yukarıdaki ve benzeri tedbirler sonucu bizde sosyal sınıf farkları Avrupa ülkelerinde olduğu gibi, bir problem yaratacak seviyede hiç bir zaman hissedilmemiştir.

Cemiyette birlik şuurunun temin edilmesi bakımından da vakıfların önemli fonksiyonları olduğu anlaşılmaktadır. Şöyleki vakıflar dini inanç ve düşüncelerden, milli örf ve âdetlerden kaynaklanan sevap işleme, hayırseverlik, cömertlik, iyilik, yardım, emniyet, kendini ispat, itibar görme, topluma karşı sorumluluk... gibi kaynağını daha ziyade manevî kültür unsurlarından alan müesseseler olarak dikkati çekmişlerdir. Bundan dolayı vakıflar, cemiyet hayatında siyasi idari çalkantılar ve askeri istilâ sonucu meydana gelen dönemlerde bile varlıklarını devam ettirerek millet hayatının ve sınırlarımız dışında kalan soydaş ve dindaşlarımızın beraberliklerinde önemli

roller oynamışlardır. Moğol istilâsının ilk dönemlerinde, Anadolu beylikleri zamanında, kaybedilen eski topraklarda halkın bir ve beraber olma arzusu ve istekleri sınır tanımamış ve her fırsatta devlet - millet bütünlüğü fikrini canlı tutabilmiştir. Yani Ahî teşkilatlarındaki birlik şuurunun oynadığı roller, vakıflar yolu ile cemiyet üzerinde müsbet manada tesirler meydana getirmiştir.

Özellikle, zamanımıza kadar gelmiş ve hayatîyetini devam ettirmiş olan vakıfların büyük bir kısmı Selçuklu ve Osmanlı devirlerinde tesis edilmiş olan vakıf kuruluşlarından arta kalanlardır.

Bilindiği gibi, her devlet kuruluş dönemlerine hakim olan zihniyetlerin ve teşkilatlanmanın tesiri altında müesseselerini kurar ve devam ettirir.

Türkiye toprakları üzerinde kurulan Selçuklu Devleti de tarihi bir muhit içinde devlet müesseselerini tesis ederken amme hizmetlerinin karşılanması ve millet hayatının idamesi için çeşitli vakıf kurumlarının tesisini tabii bir zaruret adetmiştir.

Osmanlı devletine de aynen intikal eden Selçuklu vakıf kuruluşlarını, bu devirde daha mükemmel bir devlet anlayışının telakkisi olarak daha geliştirilmiş görüyoruz. Diğer devlet müesseseleri yanında vakıf kuruluşlarına da ayrı bir önem verildiğinden vakıflar tamamen devlet kontrolünde milli birlik ve beraberliği simgeleyen müesseseler olarak imparatorluk tarihinde yaygınlık kazanmışlardır.

Vakıf kurumlarını, bugünkü manada varlıkları ve hukuki esasları tanzim edilmiş statüleri ile değilde, hizmet fonksiyonları bakımından ele alacak olursak, Türk örfi hukukuna bağlanmış bir çok geleneklerin varlığı ile bir nevi vakıf kurumlarının Türk milli hayatında çok eski tarihlerden beri önemli bir yer aldığını müşahade etmekteyiz.

Bu durumdan haberdar olan batılı gelişmiş ülkeler Osmanlı Devletinde vakıflarımızın varlıklarını ortadan kaldırmaya yönelik fikri ve fiili teşebbüslerde bulunmuşlar ve en fazla Tanzimat döneminde bir sonuç alabilmişlerdir. Diğer taraftan sosyalist idarelerin hakim olduğu devletlerde ise, vakıf sistemi devlet iktisadi ve sosyal nizamına devredilmiştir.

Böylece Türk ve İslâm sosyal grupları hem iktisadi, hem siyasi hem de kültürel iktidar ve bağımsızlıkları bakımından güç kaybına uğratılmak suretiyle zamanla milli varlıkları atom'ze edilmek istenmiştir.

Vakıflar yaptıkları hizmetlerin pek çoğu itibariyle mahallinden yönetim esasına dayalı amme hizmetleri görmeleri dolayısıyla devlet idaresinde bürokratik mekanizmalardan doğan mahzurları büyük çapta ortadan kaldıracı, özellikleri

dolayısıyla, hizmete zaman ve kaynak kullanımında verimliliği arttıran roller oynayabilmektedirler. Ayrıca varlıklı kimselerin vakıf kurmaları yanında, vatandaşın gönüllü sadaka, bağış, yardım... gibi kanallarla iştirakini sağladıkları için devlet yükünü azaltıcı hizmetleri olabilmektedir. Çünkü belde insanı, yaptığı yardımın sonucunu görebildiği gibi, hayır işlediğine inanmanın verdiği manevi zevki tatmakta ve birbiri üzerinde teşvik unsuru olabilmektedir. Medreseler, camiler, köprüler, çeşmeler, su kanalları, hastaneler, hanlar, hamamlar, kütüphaneler, aşevleri, kervansaraylar, sosyal yardım, temizlik işleri, parklar, mezarlıklar, spor sahaları, çocuk, yaşlı ve dulların korunması, askerin teçhizi ve istihkâm ve donanmaya yardım... gibi sahalarda vakıf örnekleri kamu yararına olan işlerde vakıfların ne kadar geniş manada ve hayatın çeşitli tezahürlerine yönelik fonksiyonları olabileceğini göstermektedir.

Bu düşünce sistemi içerisinde, Osmanlı Devletinin son dönemlerine kadar eğitim devlet kontrolünde olmakla beraber devlete mâlî bir yük teşkil etmiyordu. Çocuk eğitiminden yüksek öğrenim sonrası eğitime kadar her kademedeki vakıflar bu işi yürütmekteydi. Buralarda hiyerarşik bir düzen söz konusu idi. Hemen her sokakta ve köylerde cami, meşcit, kütüphane gibi, küçük birimlerin bünyesinde okuma-yazma, dinî eğitim ve çeşitli konularda bilgi öğreten merkezler oluşturularak bunlar vakıfların yardımları ile devamlılık gösterebilmekteydiler. Mesleki ve diğer ihtisas okulları ise, medrese-vakıf ikilisine dayanarak yemekli yatılı sistem içerisinde münevver zümrenin eğitimini sağlamaktaydı. Öğretim ve diğer hizmet elemanlarının maaşları ve bütün masrafları da istisnasız vakıf gelirlerinden karşılanıyordu.

Osmanlı devletinin merkezi olan İstanbul'da, merkezi kontrol altında bulunduğu için bütün vakıf gelirlerinden karşılanmakta idi. Osmanlı Devletinin merkezi olan İstanbul'da bütün vakıf tesislerinin başta medreseler ve diğer imaret siteleri olmak üzere düzenli çalıştığı kanaati bazı kimselerde hakım bir düşünce olabilir. Halbuki, devlet sınırları dahilindeki bütün vakıf tesislerinin aynı prensiplerle gayet muntazam çalıştığı görülmektedir. Meselâ, İstanbul'dan çok uzakta bulunan 1557 tarihinde Antep'deki "Yahşi bey medresesi"nin de aynı umumî prensipler içerisinde çalıştığı Doç. Dr. Hüseyin Özdeğer'in "16. yüzyıl Tahrir Defterlerine Göre Antep'in Ekonomik ve Sosyal Durumu" adlı eserinde görmüş bulunmaktayız. Burada belirtildiğine göre, talebe yetiştirilmek üzere kurulan bu medrese 25.074 akçe vakıf gelirine sahip bulunmaktadır.

Müderis günde 15, iki talebe günde 2'şer yetmişkin 8 talebe ise 4'er akçe almaktadır. Bunun dışında medrese işlerini yürütmekle görevli 6 kişi günde toplam 25,5 akçe ücret almaktadır.

Talebelerin kahvaltıları için hergün 27 akçe sarfedilmektedir. Toplam harcamaların yekûnu 24.900 akçe olup, artan kısmı diğer vakıflarda olduğu gibi yedek akçe olarak muhafaza edilmektedir. Devletin müsaadesi olmadan Vakıf kurulamadığı gibi, kuruluş gayelerine uygun hizmet etmeyen veya görevlerini aksatan veya gelirleri gayeye uygun harcamayan kimseler devletin organlarıca cezalandırılarak hizmete verimlilik sağlamaya çalışılmaktaydı. Bunun sonucu olarak Osmanlılarda batı ile mukayese edilemeyecek oranda yaygın eğitim ve öğretim kuruluşları ve okuma yazma bilen nüfus vardı. Devletin zayıflaması ile birlikte bu üstünlüğün yavaş yavaş kaybedilerek başka milletlere geçmesi arasında bir paralellik olduğu görülmektedir. Yani genel manadaki zayıflama vakıflarda da hükmünü icra etmiştir.

Cami, mektep, tekke, medrese.. gibi müesseseler, genel kültür yanında dinî, mesleki, ahlaki eğitim müesseseleri olarak nüfusun kalitesini arttıran, toplumca benimsenen tavır davranış ve rollerin öğretilmesine yardım ettikleri gibi, devletin propogandasını yapan, siyasi birliğin güçlendirilmesinde fonksiyon icra eden, hatta komşu ülkelerin insanlarından kendi idarecilerine karşı fikir ve eylemlerin doğmasında, Selçuklu ve Osmanlı devletine sempati duymalarında, genişleme ve islâmlaşma konularında fayda sağlayan önemli sonuçlar oluşmasında yardımcı olmuşturlar. Eğitim ve kültür hem maddî hem de manevî kaynak isteyen faaliyetler olduğuna göre, devletin yanında fertlerin de iştiraklerinin sağlanmasını gerektirecek hususiyetlere sahiptir. Bu kaynağın vakıf yolu ile temin edilmesi, şahıs işletmelerinden (kâr esasına dayanan) doğacak mahzurları da azaltacağından üzerinde ehemmiyetle durulması bugün için geçerli ve yararlı bir yol olarak gözükmektedir. Eğitim ve kültürel faaliyetler fertlerde müşterek duygu ve hareketlerin teminine yönelik olduğu takdirde birlik suurunun güçlendirilmesine, maddî ve manevî medeniyet müesseselerinin inkişafına, cemiyetten kopmamış münevverlerin yeni kültürü yaratıcı çalışmalarına büyük ölçüde yardım sağlayabilmektedir. Vakıf müesseselerinin bu tarz çalışmalar içerisinde bulunduğu ve bunun yaygın olduğu dönemlerde muvaffakiyet sağlamış olmalarına şaşmamak gerekir. Çünkü bu müesseseler bağış ve yardım aldıkları, taşınır ve taşınmaz mal varlıklarını kiraya vermek veya işletme yoluna girmek suretiyle genişçe bir nüfusun olup biten işlerde iştirakini sağlamaktadır. Bu şekilde millet yararlı sonuçlarını aldığı işlerde bizzat kendisi görebilmektedir. Milli birlik ve beraberlik duygusu daha çok anlam kazandığından, cemiyette istikrar kuvvet kazanmakta, dirlik ve düzenlik kolay sağlanabilmekte, birlikten kuvvet doğmaktadır. Dolayısıyla, harp, kıtlık, âfet ve felaket dönemlerinde, bölücü ve yıkıcı cereyanlara karşı da millet vicdanında mukavemet artmakta, kendini güçlü hissetmektedir. Devletin görevleri arasında

sayılmayan sağlık hizmetleri konusunda da vakıf usulünden yararlanıldığı gör÷lmektedir. Yakın zamana kadar akıl hastaları, batıda ruhunu şeytana teslim ettiği gerekçesi ile hücrelerde ölüme terk edilip veya öldür÷lürken, Selçuklu ve Osmanlılarda teşkilât ve yapı bakımından son derece enteresan olan sağlık kuruluşlarında tedavi edilmekteydi. Açık arazide çalışma, dinlenme, telkin veya ilaçlı tedavi yanında musiki yoluyla tedavi usulleri bile tatbik ediliyordu. Hastahanelerin ağaçlık, manzarası güzel veya akarsu kenarları gibi yerlerde kurulmasına dikkat edilmesi ayrıca üzerinde durulmaya değer bir hususu da işaret etmektedir.

Ayrıca hastanelerde diğer eğitim müesseseleri gibi, hem teorik hem de uygulamalı okul niteliğinde faaliyetler gösterilmekteydi. Hakimler burada yetiştirilerek ve imtihan sonucu başarıları ölç÷lür ve paye alırlardı. Tıp ve ecza ilminin gelişmesi için laboratuvar ve araştırma faaliyetleri yine bu merkezlerin pek çoğunda mevcut idi. Gelirleri

yüksek olan hastahaneler devrine göre tam teğekküllü eğitim - öğretim ve sağlık hizmetlerinin gör÷ldüğü komple bir birim halinde idiler. İlaç dahil her türlü masraf vakıflar tarafından karşılanırdı. Ayrıca belirli günler poliklinik muayeneler yine parasız olarak yapılabilmektedir. Hastahanelerde ilaç, yemek ve temizlik için hiçbir masraftan tasarruf edilmemesi vakıfnamelerde bilhassa yer almaktadır. Hastahanelerde zengin-fakir, müslim-gayrimüslim v.s. konularında hiçbir ayırım yapılmaması bilhassa toplumu bütünleştiren ve devlete bağlılık duygularını güçlendiren prensipler olarak hassasiyet gösterilen konuların başında gelmektedir. Buradan modern addedilen anlayışın bizde çok eskilerden beri yaşanan bir geleneği bulunduğunu söylemek icap eder. Hem idare memurlarında hem de halkta bu konuda da kuvvetli bir şuurun (sosyal kontrolün) bulunduğunu vakıfnamelerin tetkikinden anlamaktayız. Böyle bir sosyal kontrol müessesesi teşekkül etmemiş olsaydı, bu hassasiyetin metinlere girmesi mümkün olmazdı.